

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1953

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1956

Ο “ΔΩΔΕΚΑΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΓΥΦΤΟΥ,”

(‘Ο Β’ τόμος της μελέτης: «‘Ο Παλαμάς και η ‘Εποχή του» — Συνέχεια ιδ’).

Στόν ΔΩΔΕΚΑΛΟΓΟ δέν μάς σταμασῶ τόσο ἡ ἄρνηση τῶν καθιερωμένων ἀξιῶν τῆς ζωῆς — γιατί στήν ἄρνηση τούτη μάς οἰκείωσαν πνεύματα ἰσχυρότερα καί πολυμερέστερα καί ὁ Ποιητής μας ἀπό ἐκεῖ φτερῶθηκε στήν καταλύτρα ὁρμή του (Νίτσε), — ὅσο ἡ ἀναστήλωση τῶν ἀξιῶν πού ἀκολουθεῖ τὸ κρήμισμα. ‘Ο Γύφτος γκρέμισε τίς ἀξίες τῆς ‘Αγάπης, (τῆς χάυνης καί δουλικῆς πού δέν ἐμπνέεται ἀπό κανένα εὐγονιστικὸ ἰδανικὸ κ’ ἔτσι στό σύμβολο τῆς ‘Αγάπης μπορούμε νά δώσουμε εὐρύτερο βιολογικὸ περιεχόμενο), τῶν Θεῶν, δηλαδή τῆς θρησκείας καί συνεκδοχικῶς ὁλόκληρου τοῦ συστήματος τῶν ἠθικῶν σχέσεων καί ἐπιταγῶν πού συνδέεται μέ τὴν κοινωνικὴ συγκρότηση, καί τῶν ‘Αρχαίων, δηλαδή τοῦ ἀρχαιολατρικοῦ ἰδεώδους στήν πλατύτατὴ τοῦ ἔννοια τοῦ ἰδεώδους τῆς τελματωμένης παράδοσης πού δουλώνει τὸ σύγχρονο πνεῦμα σὲ στείρα μίμηση τρόπων ζωῆς καί προτύπων πολιτιστικῆς ἀκμῆς ἀπροσάρμοστων στή ζωντανὴ πραγματικότητα τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Γκρέμισε ἀκόμη, κι αὐτὸ εἶναι τὸ τολμηρότερο ἐγχείρημα, τὴν τυποποιημένην ἀξία τῆς Πατρίδας καί τὴ γκρέμισε μέ φανατικὴ προσήλωση στήν ἀπάτριδὴ φύση τῆς γυφτουριάς πού νόμος τῆς ζωῆς τῆς εἶναι «νυχτοήμερα ὁ δρόμος...». Στὰ οἰκεία μέρη ἐξήγησα τὴν ἠθικὴ σημασία τῶν ἀρνήσεων αὐτῶν. Μά, καθὼς εἶδαμε, στό ποίημα ὁ Γύφτος, εἰδικώτερα ὁ Ποιητής, ἐπιχειρεῖ τὴν ἀνόρθωση ὄχι πιά τῶν ἐρειπωμένων μαυσωλείων ἀλλὰ τῶν ζωτικῶν ἰδεῶν πού νεκρώθηκαν καί θάφτηκαν ἀπὸ τὴν ἀδυσώπητὴ καταδίκη τῆς ἱστορίας. Γιατί ἡ οὐσία τῶν ἰδεῶν αὐτῶν εἶχε μολεωτῆ καί φθαρῆ μέσα στό χωνευτήρι τῆς ρευστῆς συνείδησης τοῦ αἰῶνα του, ἀνίκανου ν’ ἀξιοποιήσῃ τίς ἔννοιες τούτες, καί νά τοὺς χαρίσῃ τὸ σχῆμα πού διεκδικούσε ἡ σύγχρονὴ ζωὴ.

‘Ο Ποιητής, ἐφαρμόζοντας ἰδεατὰ τὸ νόμο τῆς αἰώνιας ἐπιστροφῆς, ξαναφέρει στή ζωὴ, ἀλλὰ σὲ μιὰν ἀνώτερη ζωὴ, (ἡ κίνηση εἶναι σπειροειδῆς), τίς ἐνταφιασμένες τούτες ἔννοιες. ‘Ο ἴδιος τίς εἶχε θάψῃ, γιατί ὁ ἄλλος κόσμος, τὸ ἀσυ-

νείδητο πλήθος, ἐξακολουθεῖ νά τίς τιμᾷ καί νά ρυθμίζει τὴ ζωὴ του σύμφωνα μ’ αὐτές. ‘Η ἀνάστασή τους εἶναι ὑπόθεση καθαρὰ ὑποκειμενικὴ, ὅπως καθαρὰ ὑποκειμενικὸς εἶναι ὁλος αὐτὸς ὁ κύκλος τῆς ἀρνήσεως πού τελειοῦται μέσα στήν ψυχὴ τοῦ Γύφτου. Προβάλλοντας τώρα καθαρμένες μέσα ἀπὸ τὰ βύθη τῆς συνείδησής του τίς ἀξίες πού ἔθαψε, καλεῖ τὸν ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς του νά διανύσῃ τὸ ἴδιο διάστημα πού πορεύθηκε καί ἡ δική του ψυχὴ ἀνάμεισ’ ἀπὸ δισταγμούς, ἀμφιβολίες καί ταλαντεύσεις, μόνο πού ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος θά βολίση πιά σὲ δρόμο καλοχάραχτο ἀπ’ τ’ ἀχνάρια τῶν ταλαιπωρημένων βημάτων τοῦ Ποιητῆ. ‘Ο Γύφτος δέν προβάλλει εἰδῶλα γιὰ τὴν κοινὴ λατρεία προβάλλει τὸ μόχθο τῆς συνείδησης καί τὴ δοκιμασία τῆς συνείδησης γιὰ τὴν ἀποκρυστάλλωση ἠθικῶν συμπερασμάτων. Καί τὰ συμπεράσματα τούτα τὰ κατάχτησε ὁ Ποιητής ὄχι μόνο μέ τὴ λυρικὴ του διάθεση ἀλλὰ καί μέ κατεργασία διανοητικὴ πού ὀδηγεῖ σὲ ἀδιασάλευτὴ πίστη. ‘Η πίστη τούτῃ εἶναι κίβλας ἕνας αὐτοτελῆς κόσμος. ‘Ο Ποιητής ἔχει καταχτήσῃ τούτο τὸν κόσμο καί κινεῖται μέσα στόν κύκλο του ἀνετα.

Μ’ ἄς προσέξουμε: ‘Ο Ποιητής, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῶν ἰδεῶν πού κατόπιν θ’ ἀναστύλωσῃ, δέν ἀρνεῖται τὸ δυναμισμό τῶν ἰδεῶν τούτων ὡς ἀφηρημένων ἐννοιῶν πού ρυθμίζουν ἀξιοματικά καί τὸν δικό του κόσμο. ‘Ο Γύφτος βλέπει στόν ἔρωτα, τὸν κοσμοπλάστην ἔρωτα, τὴν κινητήρια δύναμη τῆς νέας κοινωνίας. ‘Απὸ αὐτὸν περιμένει τὴ γέννηση τοῦ ἀνώτερου ἐκείνου βιολογικοῦ τύπου, τοῦ ‘Αρχοντάνθρωπου (ὑπεράνθρωπου), καί μέ τὸν ἀρχοντάνθρωπο-ἄτομο, τὴν κοινωνία τῶν ἀρχοντανθρώπων. ‘Η ἀξία λοιπὸν τοῦ ἔρωτα μένει καί πάλιν ἀξία. ‘Εξαρτᾶται μόνον ἀπὸ τὴν ἰκανότητα τῶν ἀνθρώπων νά χρησιμοποιήσουν τὴν ἀξία τούτῃ ἀνάλογα μέ τοὺς ἰδανικοὺς σκοποὺς τῆς νέας δημιουργίας. Μὲ τὴν ἴδιαν ἀξίαν μπορεῖ νά σκάβῃ κανεὶς τὴν καρπερὴ μὰ καί τὴν ἄκαρπη γῆ. Τὰ φύτρα στήν πρώτη μεστῶνουν κι ἀναδίνουν τὸ παχὺ καί πλούσιο

βλαστάρι. Στὴ δεύτερη; ἡ ἴδια ἀξίνα κι ὁ ἴδιος σπόρος θὰ ἀναδώσουν τὸ μίζερο καὶ λιπόσαρκο φυτὸ ποὺ πολλές φορές δὲν κατορθώνει νὰ δέση καρπὸ. Θέλω μὲ τούτα νὰ πῶ πὼς οἱ ἀναστημένες ἀξίες τοῦ Ποιητῆ δὲν νοοῦνται ἀπομονωμένες ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Ἡ συνείδηση τούτη πρέπει νὰ πλουτιστῆ μὲ τοὺς χυμοὺς ποὺ θὰ ἐγγυηθοῦν τὴν πλούσια ἀναβλάστηση καὶ τὴν καρποφορία. Οἱ ἀξίες, μ' ἄλλα λόγια, δὲν εἶναι μεγέθη αὐτοδύναμα ποὺ μποροῦν ν' ἀλλάξουν τὸ ρυθμὸ τοῦ κόσμου χωρὶς καὶ οἱ ἀνθρώποι ν' ἀλλάξουν. Ὅμως διακρίνω τὴν ἀντίρρηση ποὺ θὰ μοῦ ὑπομνήσῃ πὼς τὸ ἔδαφος ποὺ μπήκαμε εἶναι τρομαχτικὰ ὄπουλο κι ἀπατηλό. Κι ὁ ἀναγνώστης θὰ ὑποπτευθῆ πὼς ἴσως κινεῖται μαζί μου σὲ κύκλο φαῦλο. Πὼς μποροῦν ν' ἀλλάξουν οἱ ἀνθρώποι χωρὶς νὰ πιστέψουν σὲ σύμβολα καθοδηγητικά, ὁλότελα διαφορετικά ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ δέσαμεψαν ὡς τὴν ὥρα τὴν ψυχὴ τους; Οἱ νέες ἰδεολογίες πλάθουν τοὺς νέους ἀνθρώπους. Οἱ νέες ἰδεολογίες ὑψώνουν τοὺς ἀνθρώπους ἀπάνω ἀπὸ τὰ παλιὰ καὶ τὰ παραδομένα. Σωστά. Μὰ εἶναι ἐξίσου σωστό πὼς οἱ νέες ἰδέες θ' ἀναδοθοῦν ἀπὸ νέους ἀνθρώπους...

Φαῦλος κύκλος; Κι ὡστόσο ὁ μῖτος ὑπάρχει. Γιατὶ κάπου πρέπει νὰ ὑπάρχει ἡ αἰτιώδης ἀρχή. Κανένας ἀνθρώπος δὲν ξυπνᾷ ἕνα πρωὶ γιὰ ν' ἀνέβῃ στὸν ἐξώστη καὶ νὰ κηρύξῃ τὴν ἀνατροπὴ τῶν καθιδρυμένων ἀξιών ἐπειδὴ τὸν ἀντιχτύπησε τ' ὄραμα ἑνὸς ἄλλου, καλύτερου κόσμου. Γι' αὐτό, προτοῦ τὸν ἀναμείνουμε στὸν ἐξώστη, πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσουμε στὸ δρόμο. Ἐκεῖ θὰ τὸν ἰδοῦμε νὰ μηρυκάζῃ τὸν πόθο τῆς ἀλλαγῆς γιατί ἡ ζωὴ ποὺ ζεῖ θὰ τοῦ ἀνεβαίνει στὸ στόμα σὰν γεύση πικρῆ. Ἐκεῖ θὰ τὸν ἰδοῦμε νὰ ὑψώνει τὸ βλέμμα κριτῆς κ' ἐπικριτῆς, ἐκεῖ θὰ αἰσθανθοῦμε νὰ συντελεῖται ἡ κυοφορία τῶν νέων ἰδεῶν ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο τι ἀπὸ μιὰ σκληρὴ δοκιμασία τῆς ἀντοχῆς τῶν παλιῶν ἰδεῶν στὶς διεκδικήσεις τῶν καιρῶν. Ἐκεῖ θ' ἀναζητήσουμε τὸν πηλὸ ποὺ μ' αὐτὸν θὰ οἰκοδομηθῆ — ἔστω καὶ στῶν ὄνειρων τὴν περιοχὴ τὸ αὔριο. Γιατὶ οἱ κοινωνικὲς ἰδέες δὲν ἔχουν τὶς προθεσμίες τῆς μεταφυσικῆς. Εἶναι ζυμωμένες ἀπὸ τὰ ὑλικά τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ στὴν καθημερινὴ ζωὴ ξαναγυρίζουν, εὐρύνοντας τὸν δραματισμὸ σὲ ἰδεῶδες κοινωνικῆς ἐπιδίωξης.

Μὰ γιὰ νὰ φτάσῃ τὸ ἄτομο στὴν ἀποκρυστάλλωση ἀτομικῶν ἰδεῶν ζωῆς, χρειάζεται νὰ περάσῃ προηγουμένως ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πείρα. Ὁ Ποιητῆς τοῦ Δωδεκάλογου πέρασε ἀπὸ τὴν πείρα τούτη. Τουλάχιστο μᾶς τὸ ὑποβάλλει μὲ τὸν Δοῦλεῦτῆ καὶ γενικά οἱ ἀξίες ποὺ ἀρνεῖται εἶναι ἀξίες κοινωνικῆς, ἐπομένως οἰκουμενικῆς. Θὰ ἦσαν ἀδιάφορες ἀντικει-

μενικά, ἂν ἀφοροῦσαν τὸ ἄτομο ἀποκλειστικά. Εἶναι, τέλος, ἀξίες γιατί συγκεντρώνουν τὴν πίστη καὶ τὴν κατάφαση συνόλων, ἢ, ἔστω, πολλῶν ἀτόμων μαζί.

* * *

Εἶναι ἀναντίρρητο πὼς ἡ φύση τοῦ ποιήματος ἐμφανίζει ὄλην αὐτὴ τὴν ἐσωτερικὴ κατεργασία ποὺ τελειοῦται μέσα στὴν κοινωνία, μὲ τὴν ἀντίθεση τῶν ἀτόμων πρὸς τὸ κοινωνικὸ περιέχον, σὰν προβολὴ τῆς φωτισμένης ἀτομικῆς συνείδησης ἔξω ἀπὸ χρονικά καὶ τοπικά ὄροσημα. Ὁ ὑπεριστορικὸς χαρακτήρας τοῦ Γύφτου καὶ ἡ περιφρόνηση τοῦ στατικοῦ χρόνου ἀπὸ ὀλόκληρο τὸ ποῖημα, βολώνει κάπως τὸ ἱστορικὸ περίγραμμα τῶν ἰδεῶν ποὺ ἐπλασιώσε τὴ μορφοποίησιν τῆς ψυχολογίας τοῦ Ποιητῆ¹ καὶ ρευστοποιεῖ κάπως τοὺς δεσμοὺς ποὺ συνάπτουν τὸν Ποιητῆ μὲ τὸ δεδομένο ἱστορικὸ γίνεσθαι. Ἄλλὰ, καθὼς μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ τονίσω καὶ στὸ οἰκεῖο μέρος, θὰ ἦταν σφᾶλμα πρόδηλο ἂν προσπαθούσαμε νὰ ἐρμηνέψουμε καὶ νὰ συγκρίνουμε τὶς ἰδέες τοῦ Ποιητῆ χωρὶς νὰ τὶς ἐρευνήσουμε καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν χρονικῶν συναρτήσεων, καὶ χωρὶς ν' ἀποκαταστήσουμε τὸ ἱστορικοκοινωνικὸ τους περίγραμμα. Καὶ νομίζω πὼς τὸ περίγραμμα τοῦτο ἔχει ἤδη ἀναπλασθῆ στὰ προλογικά ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀνάλυση ποὺ ἀκολούθησε.

Ἐνα ἄλλο ζήτημα ποὺ θὰ ἤθελα νὰ θίξω, (ἢ, μᾶλλον νὰ ὑπενθυμίσω γιατί τὸ πραγματεύθηκα ἤδη ὅπου μοῦ φαινόταν προσφορώτερο) καὶ ποὺ σαφηνίζοντάς το θὰ μποροῦσα ἴσως νὰ προφυλάξω τοὺς ἀναγνώστες καὶ τοὺς μελλοντικοὺς ἐρμηνευτῆς τοῦ Δωδεκάλογου ἀπὸ πιθανὴ πλάνη, εἶναι ἡ ψυχικὴ καὶ ἰδεολογικὴ κίνησις τοῦ ἥρωά του. Θ' ἀκολουθούσαμε δρόμους λοξοὺς ποὺ θὰ μᾶς ἔφερναν σὲ περίεργα ἀδιέξοδα ἂν ξεκινούσαμε ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ Γύφτος ἀγωνίζεται νὰ ξεπεράσῃ τὴ γύφτικη ψυχὴ του καὶ νὰ δαμάσῃ μέσα του τὰ ἐνστιχτα τῆς ἀνταρσίας ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ φυλὴ του. Ἐξήγησα, νομίζω, πειστικά ὅτι ὁ Γύφτος, «πρόσχημα καὶ ἀφορμῆ» γιὰ τὸν Ποιητῆ, δὲν εἶναι μὲ κανένα τρόπο ὁ μυθικὸς πυρήνας τοῦ Δωδεκάλογου. Τὴν ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ του πορεία, τὴν διανοητικὴν ἀγωνία του, τὴ συναισθηματικὴ του ταλάντευση, τοὺς θυμοὺς καὶ τὶς ἀνταρσίες του, τὶς προσδοκίες καὶ τὰ κοσμογονικά του ὄνειρα τ' ἀπηχεῖ ὁ Ποιητῆς σὰν ἀγωνίες ἀπόλυτα δικῆς του κι ἂν στηρίζεται στὰ γραφικὰ στοιχεῖα τῆς μυθικῆς

1. Μιλώντας ἐδῶ πότε γιὰ τὸν Γύφτο, δηλαδὴ τὸν ἥρωα τοῦ Δωδεκάλογου, πότε γιὰ τὸν Ποιητῆ, δὲν ἐπιδιώκω καμμιά διάκριση. Στὴν ἐξέταση τούτη Ποιητῆς καὶ Γύφτος ταυτίζονται, ἢ μᾶλλον, παραμερίζω τὸ προσωπεῖο γιὰ νὰ ἀτενίσω τὴ μορφή τοῦ Ποιητῆ γυμνή.

προσωπικότητας, τὰ στοιχεῖα τοῦτα εἶναι ἐντελῶς ἐπικουρικά. Ὅ,τι θὰ ἤθελα νὰ τολμῶ τώρα εἶναι ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη γιὰ τὸν ἀναγνώστη ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἐρμηνευτὴ ν' ἀποφύγη ὅσο μπορεῖ νὰ προσηλωθῆ στὸ μυθικὸ πρότυπο τοῦ Δ ω δ ε κ ά λ ο γ ο υ. Νὰ τὸ ἰδῆ μονάχα σὰν ἕνα προσωπεῖο διαλεγμένο γιὰ νὰ διευκολύνη τὸν Ποιητὴ σ' αὐτὴ τὴν ἐπιχειρούμενη ἀναδίπλωσιν τῆς προσωπικότητάς του. Τὸ εὖρημα τοῦτο ἐνῶ τὸν βοηθεῖ νὰ ἐμφανίζη τις τολμηρότερες ἰδέες μὲ τὸ στόμα ἐνός ἡρώα ποὺ μπορεῖ εὐκολὰ νὰ παραδεχτῆ ἢ κοινὴ συνείδηση καὶ νὰ τοῦ συγχωρήσῃ καὶ τις «παραδοξότερες» στάσεις ἀπέναντι ὅλων ἐκείνων τῶν αἰσθημάτων (ἀξιών) ποὺ ἔχει καθαγιάσει στὴν ψυχὴ του ἢ σωρευμένη πείρα καὶ ἡ πολυχοοῦνη συνήθεια, τὸν συντρέχει στὴν ἐπιδιωκόμενη ὑποβολὴ τῶν ἰδεῶν τούτων στὴν ὁμαδικὴ συνείδηση. Εἶναι ἔκδηλη σ' ὄλο τὸ ποίημα ἡ προσπάθεια τούτη ποὺ ἐνῶ φέρνει τὸν ἀναγνώστη ὀλοένα σιμότερα στὸν Ποιητὴ, τὸν ἀπομακρύνει συνάμα ὀλοένα ἀπὸ τὸν Γύφτο, ὡς γύφτο.

Ἄλλ' ἂν ἡ προσπάθεια τούτη χαρακτηρίζη τὸ ποίημα ἕως τοὺς ἀ ρ ν η τ ι κ ο ὺ ς Λόγους, ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ ἀρχίζει ἡ προβολὴ τῆς ἐλπίδας γιὰ τὴ σ ὄ ν θ ε σ η ὁ Ποιητὴ προβάλλει ὀλοένα τολμηρότερα στὸ προσκήνιο, παραμερίζοντας τὸν Γύφτο. Ἡ κίνησις τούτη εἶναι προοδευτικὴ, μὲ διαλείψεις κ' ἐνδιάμεσα σκιρτήματα ἀνταρσίας ποὺ κορυφώνονται στὸ Π α ν η γ ὺ ρ ι τ ῆ ς Κ α κ ά β α ς. Κακῶς ὁμως θεωρεῖται ὅτι ὁ Λ ὀ γ ο ς αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ ἀκράϊο σημεῖο τῆς ἐξελισσόμενης ἀρνήσεως τοῦ Γύφτου. Ἢδη, πρὶν ἀπὸ τὸ Π α ν η γ ὺ ρ ι τ ῆ ς Κ α κ ά β α ς, παρ' ὅλη τὴν ἐπιφανειακὴ ἀνταρσία, ὑπάρχει ὁ γονιμότερος σπόρος τοῦ μεγάλου κηρύγματος ποὺ διασπᾷ τὰ στενὰ ἔθνη φράγματα καὶ ἀποτείνεται σ' ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Στὸν Π ρ ο φ η τ ι κ ὸ, ὁ Ποιητὴς εἶναι φανερό πὼς λησμονεῖ ὀλότελα τὸν Γύφτο, θεωρώντας ὅτι, στίς κρίσιμες τοῦτες ὥρες ὅπου πρόκειται νὰ μιλήσῃ στὸ ἔθνος του γιὰ τὰ πεπρωμένα του καὶ θὰ πλέξη συνάμα τὸ μέγα ὄνειρο τῆς παλιγγενεσίας, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δώσῃ στὴν προσωπικότητά του ἐπισημότερη παρουσία, ἱκανὴ νὰ ὑψωθῆ στὴν περιωπὴ τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς. Ἀκόμη καὶ στὸ Β ι ο λ ί, στὸν Ἐνάτο δηλαδὴ Λ ὀ γ ο, ὅπου ἐπανεμφανίζεται ὁ Γύφτος, ἀλλ' ὅπου ἀρχίζει νὰ γίνεται πῶς φανερὴ ἡ οἰκοδομητικὴ πρόθεσις, αἰσθάνεται ὁ ἀναγνώστης ὅτι ὁ Γύφτος συντηρεῖ ἀπλῶς τὴ συνεκτικὴ γραμμὴ χωρὶς νὰ εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητος γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ Λ ὀ γ ο υ. Καὶ γενικώτερα τὸ στοιχεῖο τῆς γυφτουριάς εἶναι μέσα ἐκεῖ καθαρῶς διακοσμητικὸ γιὰτὶ ἡ οἰκουμενικότης τοῦ συμβόλου εἶναι κατάδηλη. Μέσα στὸ Λ ὀ γ ο

τοῦτο ἀρχίζει ἡ ἐπώδυνη προσπάθεια τῆς ἐσωτερικῆς ἰσορροπίας τῶν ἀντιφατικῶν συναισθημάτων, ἡ διάθεσις μιᾶς ἀνάστασις — τῆς ἀνάστασις μιᾶς πίστεως. Ὁ Ποιητὴς θὰ στήσῃ τὴν πίστη τούτη ἐπ' ἀνω ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν μεγάλων νεκρῶν ποὺ ἔθαψε. Θὰ ἀναστήσῃ καὶ τὰ σύμβολα καὶ τις ἀξίες των, ὁμως ἡ ψυχὴ του εἶναι ἐκείνη ποὺ θὰ δώσῃ στὰ σύμβολα καὶ στίς ἀξίες περιεχόμενα νέα.

Ἄλλ' ἔρχεται καὶ μιὰ στιγμή ποὺ συγκρητοποιεῖ ὅλη τὴν περασμένη πείρα, ποὺ χωνεύει τις ἀγωνίες, τις προσδοκίες, τις τεμαχισμένες πεποιθήσεις, ποὺ ὑψώνεται κατακόρυφη καὶ γινομένη ὅλη ἕνα ῥώτημα ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο συνοπτικὴ ὀλοκληρωτικὴν ἀπόκριση: Τί ς ἔ σ τ ι ν ἡ ἀ λ ῆ θ ε ι α;

Κι ὁ Ποιητὴς, ἀπηχώντας ἕως τὰ μύχια τὸ κοσμολογικὸ τοῦτο ῥώτημα θ' ἀποκριθῆ: — τὰ δέντρα τὸ ψιθυρίζουν, ἀλλ' αὐτὸς τὸ ἀκούει... — ἡ Ἐπιστήμη! Ὁ Τρίτος Ὀλυμπος ἔχει ὑψωθῆ μέσ' ἀπὸ τις ἀπιστίες, τις ταλαντεύσεις καὶ τὰ χάσματα, κορφή πανύψηλη ἀπ' ὅπου ἀνοίγουν οἱ μεγάλοι ὀρίζοντες τῆς σκέψεως. Μὰ καὶ πάλι ἡ καρδιά καὶ ὁ νοῦς, ἀξεχώριστα συνταριασμένα «μὲ τὰ πάντα τῆς ζωῆς». Αὐτὴ ἡ πανθεϊστικὴ διάχυσις μὲ ἀνώτατον ἐπόπτη τὴν ἀγέλασθη κι ἀμάραντη ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα πάθη ἐπιστημονικὴ σκέψις. Πῶς καὶ γιὰτὶ ἔφτασε στὸ συμπέρασμα τοῦτο ὁ Ποιητὴς ἀφοῦ ξεκίνησε ἀπὸ τις ἀρχῆς τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας γιὰ νὰ διαδράμῃ τοὺς αἰῶνες τῆς δοκιμασίας τοῦ πνεύματος ὡς τὸν ἄνθρωπο τῶν πρώτων σπιθισμάτων τοῦ Εἰκοστοῦ Αἰῶνα, τὸ εἶδαμε στὴν καθ' ἕκαστα ἀνάλυση. Καὶ οὔτε ἄλλωστε σταματᾷ ἐδῶ ἡ διαλεχτικὴ πορεία τοῦ παλαμικοῦ πνεύματος. Μ' ὄλο ποὺ ὁ Δ ω δ ε κ ά λ ο γ ο ς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ του ὡς τὸ ὀλοκληρωτικὸ τῶν ἰδεῶν του ποίημα, θὰ πρέπει νὰ σύρουμε μιὰν ἀρκετὰ εὐκρινῆ γραμμὴν ποὺ περιέχει τὸ διάστημα ποὺ διανύθηκα καὶ ποὺ δὲν κλείνει ἀλλὰ προεκτείνεται στὸ μέλλον. Γιατὶ οἱ ἰδέες ποὺ ἔσπειρε ὁ Παλαμᾶς—ἡ ἀκριβολοξία θὰ ἦταν: ποὺ συνώψισε—στὸν Δ ω δ ε κ ά λ ο γ ο θὰ ἐπιζήσουν κι ἀρκετὰ χρόνια κατόπιν στὴν ποίησίν του, ὡσὺ τὴν ἠθικὴ κρίσις τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ αἰῶνα μας θὰ θεωρήσῃ σὰν ξεπερασμένο παρελθὸν γιὰ νὰ τανύσῃ τις εὐαίσθητες κερατῆς του στὰ μηνύματα τῶν νέων καιρῶν.

* * *

Τοὺς Δώδεκα Λ ὀ γ ο υ ς κλείει—δὲν γράφω συνοψίζω, γιὰτὶ δὲν τοὺς συνοψίζει οὔτε ἠθικὰ οὔτε συναισθηματικὰ—ἕνας Σ τ ε ρ ν ὸ ς Λ ὀ γ ο ς. Τίτλοφορεῖται Σ ἔ μ ι ᾶ γ υ ν α ἱ κ α καὶ ὑποσημειώνεται ἡ χρονολογία 1902. Δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορά, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ κ. Γ. Κατσιμπαλῆς στὴ Βιβλιογραφία του, στὸ πε-

ριοδικό Κριτική (1 Ὀκτ. 1903, σελ. 615-617) μετὸν τίτλο Πρώτη Καρδιά, στὴ σχεδιαζόμενη σειρά: Καρδιές ἀπὸ λαχτάρεις καὶ ἀπὸ μίση. (Στὴν ἴδια σειρά ἀνήκει, ὅπως σημειώσαμε στὸ οἰκεῖο μέρος, καὶ ὁ ἐπιλογος τῆς Ἀσάλευτης Ζωῆς, τὸ Σιγάμην τρέμεις...) Εἶναι, λοιπόν, ποίημα ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν Δωδεκάλογο, αὐτόνομο, ποὺ ἀνήκει σὲ ἄλλη σειρά ἐμπνεύσεων, καὶ πολὺ δύσκολα, μ' ἄλλους τοὺς δυὸ τούτους στίχους :

Ἐγὼ εἶμ' ἀπὸ τῆ μεγάλης φυλῆ τοῦ γύφτου, ἐγὼ μακριὰ ἀπ' τῆς χώρας τ' ἀξία, στὸν ἄγριο ξεπεσμό,

θ' ἀναζητούσαμε σὲ τοῦτο ὀργανικὴν ἢ ἐσωτερικὴ συνάφεια μετ' τὸ ποίημα.

Ἄλλὰ νόμιμο εἶναι ν' ἀναζητήσουμε προηγουμένως τὰ αὐθεντικὰ σχόλια τοῦ ἴδιου τοῦ Ποιητῆ. Κι ὁ Παλαμᾶς μιλεῖ πράγματι στὴν Ποιητικὴ του γιὰ τὸν Στερνὸ Λόγο καὶ γιὰ τὴν ψυχολογία του χωρὶς ὅμως νὰ μᾶς δίνει ἔστω καὶ τὴν ἐλάχιστην νύξη γιὰ τὴν ὀργανικὴ του σύνδεση μετ' τοὺς ἄλλους Λόγους. Ὁ χαρακτηρισμὸς καὶ ἡ τοποθέτησή του ὡς ἐπιλογικοῦ τραγουδιοῦ¹ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχτοῦμε πὼς ἂν ἡ συνάφεια ἢ ἰδεολογικὴ καὶ ἡ ὀργανικὴ λείπει, ὡστόσο ὁ ἐπιλογος αὐτὸς ἐκφράζει κάποια στάση τοῦ πνεύματος, ὑποδηλώνει κάποια διάθεση ψυχῆς μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ποιήματος.— Ἴσως, μάλιστα, ἀρκετὸν καιρὸ μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τούτη,— δταν ὁ Ποιητῆς, λυτρωμένος ἀπὸ τὸν πυρετὸ τῆς ἐμπνεύσεως, καὶ κατὰ κάποιον τρόπο χειραφετημένος ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ ἰδανικοῦ ποὺ τὸν κατεῖχε, μποροῦσε ν' ἀντικρῦζει τὸ δημιουργημὰ του ἂν ὄχι μετὰ τὴν ψυχραὶμὴ θεώρηση τοῦ ἀναγνώστη, ὅμως μετὰ συγκεντρωμένα τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν ὀλόκληρη τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασία του. Ὁ Ποιητῆς διερευνώντας τὸ περιεχόμενον τοῦ Στερνοῦ Λόγου μετὰ αὐτοαναλυτικὴν ἔφεση, ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευσή του — στὰ 1912 — τὸ φέρνει ὡς τυπικὸ παράδειγμα, συντροφιάζοντάς το μετ' τὸ ἐπιλογικὸ τραγούδι τῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ, τῆς, καθὼς τὴν λέει, καταβρωτικῆς ἐκείνης διάθεσης τοῦ αὐτοδιασυρμοῦ καὶ αὐτοστιγματισμοῦ ποὺ χαρακτηρίζει τὸ δεῦτερο ἔγγραφο τοῦ Ποιητῆ καὶ ποὺ χρωματίζει ὀλόκληρη κατηγορία ποιημάτων, τῶν λεγόμενων ἀπὸ τὸν ἴδιο κασσιανικῶν². Γράφει πράγματι ὁ Ποιητῆς³ δίνοντάς μας ἔτσι ἕνα διαφωτιστικὸ σχόλιο τοῦ Στερνοῦ Λόγου :

«Βλέπουμε ἄλλα ἔργα τοῦ ποιητῆ τού-

του¹ νὰ τελειώνουν ὑστερ' ἀπὸ τῶν ἀντικειμένων τὴν ἐπενέργεια, στὸ ὑποκείμενον τοῦ ποιητῆ, σὰ νὰ φοβήθηκε ὁ ποιητῆς μήπως ὡς τὸ τέλος τῆ χάση τὴν αἴσθησιν τοῦ ἔγγραφου, ὅσο κι ἂν ἦτανε ταπεινὸ καὶ δυστυχισμένο τὸ ἔγγραφο καὶ ξαναγυρίζει σ' αὐτὸ νοσταλγικά».

Ἀπὸ τὰ λόγια τούτα τοῦ Ποιητῆ θὰ ἦταν ἐπιτρεπτό ν' ἀντλήσῃ κανεὶς τὸ συμπέρασμα πὼς βρισκόμαστε μπρὸς σὲ τίς γνώριμες ἐκείνες στιγμὲς τοῦ Παλαμᾶ ποὺ ἀμφιβάλλοντας ὁ ἴδιος γιὰ τὴν πτῆση τοῦ πνεύματός του, γιὰ τίς ἀξίες ποὺ ὠρθωσε, γιὰ τοὺς καρποὺς τῆς αἰσιοδοξίας ποὺ γεύθηκε, γιὰ τὴν ἰκανότητά του νὰ σταθῇ ὀδηγὸς καὶ προφήτης, κυριεύεται πάλιν ἀπὸ τὸ δαίμονα ποὺ κλεῖ μέσα του κ' εἶναι ὁ δαίμονας τούτος τὸ σαράκι ποὺ τὸν τρώει ἀπὸ τὰ παιδιάτικα χρόνια του, ἕνα σαράκι καταλυτικὸ τῆς ὀρμῆς καὶ τῆς πίστεως του. Εἶναι στιγμὲς σκληρῆς ἀλλά καὶ παροδικῆς. Γι' αὐτὸ δὲν μπορῶ νὰ θεωρήσω ὅτι ὁ Στερνὸς Λόγος, τραγούδι ἔστω τοῦ 1902, ἀλλ' ἄσχετο μετὰ τὸν Δωδεκάλογο, μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ ὀποιοδήποτε κλειδί γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ποιήματος. Στὰ χρόνια ποὺ ἐκυοφορεῖτο καὶ ἐμορφοποιεῖτο ὁ Δωδεκάλογος, ὁ Ποιητῆς βρισκότανε σὲ ψυχολογικὴ κατάσταση ἀνάλογη μ' ἐκείνην ποὺ εἶχε ἐμπνεύσει καὶ ἄλλα τραγούδια του. Ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Μοναξία, ποὺ περιλαμβάνει ἀρκετὰ ποιήματα τῆς ἴδιας περιόδου ἐποχῆς, μᾶς τὸ δείχνει. Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ ποὺ ἀκολούθησε τὸν Δωδεκάλογο καὶ ποὺ γραφότανε τὴν ἴδια περίοδο—τὴν, ἄς τὴν ποῦμε, ἐπαναστατικὴ—τοῦ Παλαμᾶ γίνεται πρόσθετο ἐπιχείρημα. Δὲν λείπουν καὶ στὰ χρόνια τούτα οἱ πτώσεις, οἱ ὀδυνηρῆς ἐπιστροφῆς στὸν πολυβασάνιστον ἑαυτὸ του οἱ παραδαρμοὶ κ' οἱ αὐτοστιγματισμοί. Μιὰ τέτοια στιγμὴ εἶναι καὶ ὁ Στερνὸς Λόγος, ἀφιερωμένος, σὰν ἐκ βαθέων ἐξομολόγησις, Σέμια γυναικῆ, ἴσως σὲ τὴ γυναῖκα ποὺ ὕμνησε πάντα ὁ Ποιητῆς, ποὺ τὴν εἶδε σκέπη του καὶ καταφυγὴ του καὶ παρηγοριά καὶ σὲ τίς πίκρες του χαρά του—στὴ συντροφισσά του. Ὁ Παλαμᾶς μετὰ τὸν Στερνὸ Λόγο μᾶς ἀποκαλύπτει, ἢ μᾶλλον, μᾶς ὑπενθυμίζει τί συνήθως εἶναι ὁ ἴδιος, σὲ ποιά βύθη κι ἀπὸ ποιά ὕψη συχνὰ καταποντίζεται ἡ ψυχὴ του. Καὶ μ' ἕνα τραγούδι παλιό, ἐπίτηδες σημαδεμένο μετὰ τὴ χρονολογία ποὺ τὸ συνοδεύει, τὸ 1902, τραγούδι εὐγλωττα ἐκφραστικὸ μιᾶς τέτοιας καταβρωτικῆς στιγμῆς, ὁ Παλαμᾶς βρίσκει τὸ μέσο νὰ προβάλλῃ τὸν μύχιον ἑαυτοῦ καὶ συνάμα νὰ ὕψωσῃ θαυμαστικὸ τῆς ἐγκάρδιας εὐγνωμοσύνης τρόπαιον σὲ τὴν γυναῖκα ποὺ τοῦ παραστάθηκε

1. Ἡ Ποιητικὴ μου, σελ. 75 καὶ 132.

2. Πλατὸς λόγος ἔγινε γιὰ τούτα στὸν Α' τόμο τῆς μελέτης αὐτῆς.

3. Ἡ Ποιητικὴ μου, σελ. 75.

1. Ἐννοεῖ τὸν ἑαυτὸ του.

στὸν δύσκολον ἀγώνα τῆς ψυχῆς του.

Ὁ Λόγος, γιὰ νάχει κάποιαν ἐξωτερικὴν ὁμοιότητα μὲ τοὺς ἄλλους Δώδεκα ποὺ προηγούνται, συνοδεύεται μ' ἓνα ὑπαινικτικὸ ρητὸ τοῦ Γκαίτε: «Ἦρθε ἡ στιγμή νὰ σωπάσω καὶ νὰ πονέσω. Δὲ θάξαιρα ὁ ἴδιος νὰ σοῦ πῶ ἀπὸ ποῦ εἶμαι, ποιὸς μ' ἔστειλ' ἐδῶ... Ὑψωμένος καὶ ταπεινωμένος, ἀθῶος καὶ τιμωρημένος». Κι ἀληθινὰ ἦταν μιὰ στιγμή σιγῆς καὶ κατάλυξης, μιὰ ἀπὸ τίς στιγμὲς ἐκεῖνες ποὺ ὁ κάθε ἄνθρωπος, γυρισμένος πρὸς τὰ ἔσω, λησμονώντας τίς τραχειὲς ἀναβάσεις καὶ τὰ φτερωτὰ πετάγματα, θέλει νὰ παρακολουθήσῃ ὀλομόναχος τὴ μυστικὴ λειτουργία τῆς ψυχῆς του. Καὶ γονατισμένος πρὸς στήν ὑπεράγια μορφή ποὺ ἔχει ὑψώσει τῆς βαθύτερης στοργῆς του ἢ μαγεία. ἐξομολογεῖται σ' ἓναν τόνο θερμὸ καὶ παλμῶδη τὸ δράμα ποὺ πλέκεται «χωρὶς κανένα ἀγώνα κανένα σκουῖσμα» μέσα του.

Μ' ἀπὸ τὸν Στερνὸ Λόγο, ὅσο κι ἂν ἂν ἀναδίνεται αὐτὴ ἡ ἐκ τῶν ἔνδον φωνῆ ποὺ θὰ πρέπει νὰ μᾶς στρέψῃ μᾶλλον στὸ μύχιον τοῦτο δράμα του παρὰ πρὸς ὁποιαδήποτε προσπάθεια νὰ ἰδοῦμε σὲ δαύτην ἓνα σχόλιον τῆς ποιητικῆς δημιουργίας ποὺ ἐπιλογίζει, μᾶς προσφέρεται συνάμα καὶ μιὰ πίστη ποὺ θάπρεπε νὰ βαραίνει περισσότερο στήν κρίση μας. Εἶναι ἡ πίστη, ἡ ἀδιασάλευτη καὶ συχνὰ προκηρυγμένη γιὰ τὴν ἀναστατικὴ σημασία τῆς ποίησης:

Τὸ στόμα μου τ' ἀνοίγει τοῦ τραγουδιοῦ ἢ πνοῆ

[Τέλος τῆς ἀνάλυσης τοῦ «Δωδεκάλογου». — Ἐπειτα ἡ ἀνάλυση τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιληᾶ», ποὺ θ' ἀρχίσῃ νὰ δημοσιεῖται ἀπὸ τὸ τεῦχος τοῦ Ἰανουαρίου τῆς «Νέας Ἑστίας». Ἡ ἀνάλυση τῶν δύο τούτων ἐπῶν ἀπαρτίζει τὸν Β' τόμον τῆς μελέτης: «Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Ἐποχὴ του»].

* * *

ΣΥΝΟΜΙΛΙΑ

Κάπου, τυχαῖα πλάι βρεθήκαμε μαζί. Κι' εἶπαμε κι' οἱ δυὸ νὰ γνωριστοῦμε.

Διάβαζες τάχα ἐσύ, καὶ κάπου-κάπου ἀδιάφορη μοῦ ἔρριχνες ματιά. Κι' ἐγώ, σκυμμένος στὸ βιβλίον, τῆς σκέψης σου ἄκουα τὸν ἀπαλὸ ρυθμὸ. Κι' ὕστερα τὰ βήματά της τὰ γοργὰ πάνω στὴ νιά τὴ χλόη. Κι' ἐστάθηκα στὸ διάβα της προσμένοντάς σε νὰ φανῆς ἀπ' τὴν καμπὴ τοῦ δρόμου.

Κι' ἔφτασες. Σταμάτησες. Καὶ δώσαμε τὸ χέρι σὰ γνώριμοι παλιοί. Σὰν ἔτοιμοι ἀπὸ καιρὸ γιὰ τὴ συνάντησή μας, τῆς ξέχειλης στέρνας τοὺς κρουνοὺς ἀνοίξαμε. Κι' ὁ καθένας ἀρχισε νὰ λέῃ τὰ ὅσα γιὰ τὸν ἄλλο φύλαξε.

Εἶπαμε τόσα ποὺ γνωριστήκαμε πολὺ. Τόσα ποὺ φοβηθήκαμε τὸν ἴσκιον τῆς ἀνίας καὶ κουρασμένοι γύραμε στὸν πλάτανον ἀπὸ κάτω. Νὰ ξαποστάσῃ τὴν καρδιά ἀφίσαμε καὶ τῆς ψυχῆς τὴ στάμνα ξανά μὲ σιωπὴ νὰ πλημμυρίσῃ.

Μὰ σὲ λίγο βρήκαμε σὰ νὰ τὰ εἶχαμε πιά ὅλα πῆ καὶ στέρεψε ἡ βρύση. Τίποτ' ἄλλο δὲν ἀπόμεινε ἐξὸν ἀπὸ μιὰ κάπια πρόφασιν ἔτσι ἀπλὰ νὰ χωριστοῦμε.

Χωρὶς σελίδα νὰ γυρίσουμε. Δίχως μιλιὰ νὰ βγῆ ἀπ' τὸ στόμα, ἀποσταμένοι ὁ ἓνας ἀπ' τὸν ἄλλο στὸ τέρμα φτάσαμε.

ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΑΙΜΙΛΙΟΣ

πρὸς τὴν ὠραίαν ἀλήθεια, πρὸς τὴν ὠραία ζωὴ, κι ὄντας μοῦ λείψῃ ἡ θεία τοῦ τραγουδιοῦ πνοή, τῆς σιωπῆς ἢ κρύα ταφόπετρα μὲ κλεῖ.

Μπορεῖ — μᾶς ἐξομολογήθηκε ὁ Παλαμᾶς νὰ μὴν εἶμαι κάποτε ὁ ἄνθρωπος τῶν ἴδιων μου αἰσθημάτων. Ἀντιπροσωπεύω ἄνθρώπους. Ἡ δύναμη ποὺ κυριεύει ἀπάνου ἀπ' ὅλα μέσα μου εἶναι ἡ φαντασία. Κι ἀπὸ τὴ φαντασία ἡ Τέχνη. Ἡ φαντασία τὸ ἔχει μέσα της καὶ τὸ αἶσθημα. Ὁ ποιητὴς ἀηδόνι, ὅμως ἀηδόνι μεταφυσικόν. Μέσα στὸ στίχον λυτρώνομαι ἀπ' ὅ,τι μὲ πνίγει μέσα στὴ ζωὴ². Κερδίζω ἀπὸ τὴν τέχνη ὅ,τι χάνω ἀπὸ τὰ πράγματα...»

Ἔτσι καὶ στὸν Δωδεκάλογον ὁ Ποιητὴς προσπάθησε νὰ λυτρωθῆ μέσα στὸ στίχον ἀπ' ὅσα τὸν ἐπνιγαν μέσα στὴ ζωὴ. Συνάμα προσπάθησε νὰ λυτρώσῃ τὴν ψυχὴν του καὶ ἀπ' ὅσα τὴν ἐπνιγαν καταβρωτικά καὶ στυγνὰ καὶ αὐτὰ μᾶς τὰ περιγράφει στὸν Στερνὸ Λόγον. Ὁμῶς, ὕστερ' ἀπὸ τὴν περιπλάνησιν ἐν ὑψώματι, ἀπ' ὅπου τὸ μάτι ἀγκαλιάζει τοὺς ὀρίζοντες τῆς ἀνθρωπότητος — τοῦ καθολικοῦ ἀνθρώπου — ἡ κατάβασις στὸ στενὸν περίγυρον τοῦ ἀνθρώπου-ἀτόμου μᾶς γίνεται στενόχωρη, σχεδὸν περιττή...

(1943).

ΑΙΜ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ

1. Βλ. Ἡ Ποιητικὴ μου (ἰδίως ζῆ ὁ ποιητὴς μὲ τὴ μοῦσα του) σελ. 169.
2. Ὑπογραμμίζω ἐγώ.